११

245sk11

॥यमसूक्तम्॥

प्रस्तावना

शरीरे यथा शिरः तथा संस्कृतसाहित्ये वेदाः प्राधान्यं भजन्ते। भारते धर्मव्यवस्था वेदायत्ता एव। वेदो धर्मनिरूपणे स्वतन्त्रभावेन प्रमाणम्, स्मृत्यादयः तु वेदमूलकतया वर्तते। अत एव श्रुतिस्मृत्योः विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी। न केवलं धर्ममूलकतयैव वेदाः समादृताः, अपि तु विश्वस्मिन् सर्वप्राचीनग्रन्थतया अपि। प्राचीनानि धर्मसमाज-व्यवहार-प्रभृतीनि वस्तुजातानि बोधयितुं श्रुतय एव क्षमन्ते। विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैः ते वेदाः इति। सायणस्तु अपौरुषेयं वाक्यं वेद इत्याह। इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकम् उपायं यो वेदयति स वेद इति। तथाहि कारिका-

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥" इति।

वेदाः चत्वारः भवन्ति। तथा हि - ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदश्चेति। तत्र ऋग्वेदीयदेवतासु यमः एकः प्रसिद्धः देवः। ऋग्वेदे त्रिषु सूक्तेषु तस्य कथा प्राप्यते। ऋग्वेदे साधारणतया मृत्योः देवतारूपेणैव प्रसिद्धः। मृत्योः परं सर्वे: प्राणिनः यमस्य समीपमेव गच्छन्ति।

सः अस्माकं पूर्वजः, मृत्योः परं यः प्रथमं प्रेतलोकस्य मार्गम् जानाति स्म- यमो नो गातुं प्रथमो विवेद। एवमेव यमः। तस्य विषयमाधारीकृत्य एव इदं सूक्तम्। अस्य दशममण्डलीयस्य चतुर्दशसूक्तस्य (ऋ.वे.१०.१४) यमः वैवस्वतः ऋषिः, यमः, आङ्गिरः, पित्रखथवभृगुसोर्माः, लिङ्गोक्तदेवताः पितरः वा, श्वानौ, त्रष्टुप्, अनुष्टुप्, बृहती च छन्दांसि।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान् -

- यमसूक्तं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- यमं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- वैदिकशब्दान् ज्ञातुं शक्नुयात्।
- लौकिकशब्दान् ज्ञातुं शक्नुयात्।

- ➢ लौकिकवैदिकशब्दयोः भेदं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- ➢ स्वयमेव मन्त्रस्य व्याख्यानं कर्तुं शक्नुयात्।
- ➢ स्वयमेव अन्वयादिकं कर्तुं प्रभवेत्।
- ➢ मन्त्रे स्थितं व्याकरणादिकं ज्ञातुं प्रभवेत्।

११.१) इदानीम् मूलपाठम् पठाम

प॒रे॒यि॒वांसं॑ प्र॒वतो॑ म॒हीरनु॑ ब॒हुभ्यः॒ पन्था॑मनुपस्पशा॒नम्।
वै॒व॒स्व॒तं सं॒गम॑नं॒ जना॑नां य॒मं राजा॑नं ह॒विषा॑ दु॒वस्य॥१॥

य॒मो नो॑ गा॒तुं प्र॑थ॒मो वि॑वेद॒ नैषा गव्यू॑ति॒रप॑भर्त॒वा उ॑।
यत्रा॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ परे॒युरे॒ना ज॑ज्ञा॒नाः प॒थ्या॒३ अनु॒ स्वाः॥२॥

मात॑ली क॒व्यैर्य॒मो अङ्गि॑रोभि॒र्बृ॒हस्पति॒ऋक्व॑भिर्वावृधा॒नः।
याँश्च॑ दे॒वा वा॑वृ॒धुर्ये च॑ दे॒वान्त्स्वाहा॒न्ये स्व॒धया॒न्ये मं॑दन्ति॥३॥

इ॒मं य॑म प्रस्त॒रमा हि सीदाङ्गि॑रोभिः पि॒तृभिः॑ संविदा॒नः।
आ त्वा॒ मंत्राः॑ कविश॒स्ता व॑हन्त्वे॒ना रा॑जन्ह॒विषा॑ मादयस्व॥४॥

अङ्गि॑रोभि॒रा ग॑हि य॒ज्ञिये॑भि॒र्यम॑ वैरू॒पैरि॒ह मा॑दयस्व।
विव॑स्वन्तं हुवे॒ यः पि॒ता ते॒ऽस्मिन्य॒ज्ञे ब॒र्हिष्या नि॒षद्य॑॥५॥

अङ्गि॑रसो नः पि॒तरो॒ नव॑ग्वा॒ अथ॑र्वाणो॒ भृग॑वः सो॒म्यासः॑।
तेषां॑ व॒यं सु॑म॒तौ य॒ज्ञिया॑ना॒मपि॑ भ॒द्रे सौ॑मन॒से स्या॑म॥६॥

प्रेहि॒ प्रेहि॑ प॒थिभिः॑ पू॒र्व्येभि॒र्यत्रा॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ परे॒युः।
उ॒भा राजा॑ना स्व॒धया॒ मद॑न्ता य॒मं प॑श्यासि॒ वरु॑णं च दे॒वम्॥७॥

सं ग॑च्छस्व पि॒तृभिः॒ सं य॒मेने॑ष्टापू॒र्तेन॑ पर॒मे व्यो॑मन्।
हि॒त्वाया॑व॒द्यं पुन॒रस्त॒मेहि॒ सं ग॑च्छस्व त॒न्वा॑ सु॒वर्चाः॑॥८॥

अपे॑त॒ वी॑त॒ वि च॑ सर्प॒तातो॒ऽस्मा ए॒तं पि॒तरो॑ लो॒कम॑क्रन्।
अहो॑भिर॒द्भिर॒क्तुभि॒र्व्य॑क्तं य॒मो द॑दात्यव॒सान॑मस्मै॥९॥

अति॑ द्रव सारमे॒यौ श्वानौ॑ चतुर॒क्षौ श॒बलौ॑ सा॒धुना॑ प॒था।
अथा॑ पि॒तॄन्त्सु॑वि॒दत्राँ॒ उपे॑हि य॒मेन॒ ये स॑ध॒मादं॒ मद॑न्ति॥१०॥

यौ ते॒ श्वानौ॑ यम रक्षि॒तारौ॑ चतुर॒क्षौ प॑थि॒रक्षी॑ नृ॒चक्ष॑सौ।
ताभ्या॑मेन॒ं परि॑ देहि राजन्त्स्व॒स्ति चा॑स्मा अनमी॒वं च॑ धेहि॥११॥

उ॒रू॒ण॒साव॑सु॒तृपा॑ उदुम्ब॒लौ य॒मस्य॑ दू॒तौ च॑रतो॒ जना॒ँ अनु॑।
ताव॒स्मभ्य॑ं दृ॒शये॒ सूर्या॑य॒ पुन॑र्दाता॒मसु॑म॒द्येह भ॒द्रम्॥१२॥

य॒माय॒ सोमं॑ सुनुत य॒माय॑ जुहुता ह॒विः।
य॒मं ह॑ य॒ज्ञो ग॑च्छत्य॒ग्निदू॑तो॒ अरं॑कृतः॥१३॥

य॒माय॑ घृ॒तव॑द्ध॒विर्जु॒होत॒ प्र च॑ तिष्ठत।
स नो॑ दे॒वेष्वा य॑मद्दी॒र्घमायुः॒ प्र जी॒वसे॑॥१४॥

य॒माय॒ मधु॑मत्तमं॒ राज्ञे॑ ह॒व्यं जु॑होतन।
इ॒दं नम॒ ऋषि॑भ्यः पूर्व॒जेभ्यः॒ पूर्वे॑भ्यः पथि॒कृद्भ्यः॑॥१५॥

त्रिक॑द्रुकेभिः पतति॒ षळु॒र्वीरेक॒मिद्बृ॒हत्।
त्रि॒ष्टुब्गा॑य॒त्री छन्दां॑सि॒ सर्वा॒ ता य॒म आहि॑ता॥१६॥

११.१.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

प॒रे॒यि॒वांसं॑ प्र॒वतो॑ म॒हीरनु॑ ब॒हु॒भ्यः॒ पन्था॑मनुपस्पशा॒नम्। वै॒व॒स्व॒तं सं॒गम॑नं॒
जना॑नां य॒मं राजा॑नं ह॒विषा॑ दुवस्य॥१॥

पदपाठः- परेयिऽवांसम्। प्रऽवतः। महीः। अनु। बहुऽभ्यः। पन्थाम्। अनुऽपस्पशानम्।

वैवस्वतम्। सम्ऽगमनम्। जनानाम्। यमम्। राजानम्। हविषा। दुवस्य॥१॥

अन्वयः- पयेयिवांसम् महीः बहुभ्यः अनुप्रवतः राजानम् यमम् हविषा दुवस्य अनुपस्पशानाम् पन्थानम् वैवस्वतम् जनानाम् सङ्गमनम्।

व्याख्या- परेयिवांसम् इति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्षम्। अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा इति षष्ठ्या अङ्गिरः पित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः। प्रेहीत्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा। अति द्रव सारमेयौ इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ तद्देवताकः। शिष्टा यमदेवत्याः। यमाय सोमम् इति त्रयोदशाद्या अनुष्टुभः। यमाय मधुमत्तमम् इत्येषा बृहती। आदितो द्वादश त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्- यरेयिवांसं षोळश यमो यामं पष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्युपान्त्या इति। गतः सूक्तविनियोगः। महापुतृयज्ञे यमयाग आद्या याज्या। सूत्रितञ्च इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु(आ. श्रौ. २।१९।२२) इति। हे मदीयान्तनात्मन् यजमान वा, त्वं राजानम् पितृणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडशादिना दुवस्य परिचर। कीदृशम् प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान् महीः तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषान् अनु परेयिवांसम् क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम्। तता बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः अबाधमानम्। पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति न तु पुण्यकृत इत्यर्थः। वैवस्वतम् विवस्वतः सूर्यस् पुत्रं जनानाम् पापिनां सङ्गमनम् गन्तव्यस्थानरूपम्।

सरलार्थः- (हे यजमान त्वं) परलोकवासिभिः महद्भिः बहुजनैः च

पथगामिनं राजानं यमं हविषा अर्चय। स विवस्वतः पुत्रः किञ्च मृतजनानां मेलनस्थानम्।

व्याकरणम्-

- परेयिवांसम्- परापूर्वक-इण्-धातोः क्वसुप्रत्यये द्वितीयायाः एकवचने रूपमिदम्।
- प्रवतः- प्रोपसर्गात् 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति स्वार्थे वतिप्रत्यये रूपमिदम्।
- महीः- महशब्दात् ङीप्प्रत्यये द्वितीयायाः बहुवचने रूपमिदम्।
- पन्थाम्- पथिन्-शब्दस्य द्वितीयायाः एकवचने वैदिकरूपमिदम्।
- अनुस्पशानम्- अनुपूर्वकस्पश्-धातोः कानच्प्रत्यये द्वितीयायाः एकवचने रूपमिदम्।
- वैवस्वतम्- विवस्वतः अपत्यं पुमान् इति विग्रहे अण्प्रत्यये द्वितीयायाः एकवचने रूपमिदम्।
- सङ्गमनम्- सम्पूर्वक-गम्-धातोः ल्युट-प्रत्यये द्वितीयायाः एकवचनम्।

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या३ अनु स्वाः॥२॥

पदपाठः- यमः। नः। गातुम्। प्रथमः। विवेद। न। एषा। गव्यूतिः। अपऽभर्तवै। ओम् (ॐ)

इति। यत्र। नः। पूर्वे। पितरः। पराऽईयुः। एना। जज्ञानाः। पथ्याः। अनु। स्वाः॥२॥

अन्वयः- यमः प्रथमः नः गातुम् विवेद। एषा गव्यूतिः उ न अपभर्तवै यत्र नः पूर्वे पितरः परेयुः, एना जज्ञानाः स्वाः पथ्याः अनु।

व्याख्या- प्रथमः सर्वेषां मुख्यो यमो नः अस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभनिमित्तं विवेद जानाति। एषा गव्यूतिः न अपभर्त्वै उ। अतिशयज्ञानयोगात् यमस्य न केनचिदपहर्त्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः। यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे पितरः परेयुः एना अनेन मार्गेण गच्छन्तो जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति।

सरलार्थः- यमः एव प्रथमः यः अस्माकं शुभाशुभं मार्गं जानाति। सुगतिविषयकं कुगतिविषयकं च ज्ञानं कोऽपि अपहर्तुं न शक्नोति। अस्माकं पूर्वजाः येन मार्गेण गताः, ज्ञानिनः सर्वे तमेव पन्थानम् अनुसरन्ति।

व्याकरणम्-

- गातुम्- गा-धातोः तुमुन्प्रत्यये रूपमिदम्।
- विवेद- विद्-धातोः परस्मैपदिनः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।
- जज्ञानाः- जन्-धातोः कानच्प्रत्यये प्रथमायाः बहुवचने रूपमिदम्।

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः।
याँश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति॥३॥

पदपाठः- मातली। कव्यैः। यमः। अङ्गिरःऽभिः। बृहस्पतिः। ऋक्वऽभिः। ववृधानः। यान्।

च। देवाः। ववृधुः। ये। च। देवान्। स्वाहा। अन्ये। स्वधया। अन्ये। मदन्ति॥३॥

अन्वयः- मातली कव्यैः यमः आङ्गिरोभिः ऋक्कभिः बृहस्पतिः ववृधानः। देवाः यान् ववृधुः, ये च देवान् अन्ये स्वाहा अन्ये स्वधया मदन्ति।

व्याख्या-अग्निमारुते मातली कव्यै रित्येषा धाय्या। सूत्रितञ्च -इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मतली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः (आ०श्रौ० ५.२०.६) इति।

मतली मातलिरिन्द्रस्य सारथिः, तद्वानिन्द्रो मतली। स कव्यैः कव्यभाग्भिः पितृभिः सह ववृधानः वर्धमानो भवति। यमः च अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति। (बृहस्पतिः ऋक्वभिः ऋक्प्रतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति।) तत्र देवा इन्द्रादयो यान् च कव्यभागादीन् पितृन् ववृधः वर्धयन्ति ये च कव्यभागादयः पितरो देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति। तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण हृष्यन्ति। अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति।

सरलार्थः- मातलिः कव्यैः सह, यमः अङ्गिरोभिः सह, बृहस्पतिः ऋग्वद्भिः सह वृद्धिं प्राप्नुवन्ति। यान् देवाः संवर्धयन्ति किञ्च देवान् ये संवर्धयन्ति, (एषु) केचित् स्वाहाद्वारा अन्ये च स्वधाद्वारा (हव्यदानेन) आनन्दिताः भवन्ति।

व्याकरणम्-

- कव्यैः-अत्र सहार्थे तृतीया।
- वावृधुः-वृध्-धातोः लिटि प्रथमायाः बहुवचने रूपमिदम्।
- स्वाहा-स्वाहाशब्दस्य तृतीयायाः एकवचने वैदिकरूपमिदम्।
- स्वधया- स्वधाशब्दस्य तृतीयायाः एकवचने रूपमिदम्।
- मदन्ति- मद्-धातोः लटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचनस्य रूपमिदम्।

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व॥४॥

पदपाठः- पदपाठः- इमम्। यम। प्रऽस्तरम्। आ। हि। सीद। अङ्गिरःऽभिः। पितृऽभिः। सम्ऽविदानः। आ। त्वा। मन्त्राः। कविऽशस्ताः। वहन्तु। एना। राजन्। हविषा। मादयस्व॥४॥

अन्वयः- यम आङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः इमं प्रस्तरम् आसीद। हि कविशस्ताः मन्त्राः त्वा आवहन्तु राजन् एना हविषा मादयस्व।

व्याख्या- महापितृयज्ञ यमस्य इमं यमेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये। इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे (आ०श्रौ० २.१९.२२) इति हि सूत्रितम्। सैवाग्निमारुतेपि धाय्या। सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम्।

हे यम, अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमध्यं गतस्त्वम् इमं प्रस्तरं विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् आ सीद आगत्योपविश। हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः विद्वद्भिः ऋत्विग्भिः प्रयुक्ता मन्त्राः त्वा त्वाम् आवहन्तु। हे राजन्, एना एतेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षय।

सरलार्थः- हे यम अङ्गरानामकपितृगणैः सह एकत्रीभूय कुशनिर्मितयज्ञवेदिमध्ये तिष्ठतु। यतो हि मेधाविनां शास्त्रपाठकानां मन्त्राः त्वाम् आह्वयन्ति, अतः हे राजन् हविषा आनन्दितः भवतु।

व्याकरणम्-

- प्रस्तरम्- प्रपूर्वकस्तृ-धातोः अप्प्रत्यये रूपमिदम्।
- सीद- सद्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपमिदम्।
- पितृभिः- अत्र सहार्थे तृतीया।
- संविदानः- सम्पूर्वकविद्-धातोः शानच्प्रत्यये प्रथमायाः एकवचने रूपमिदम्।

- मादयस्व- मद्-धातोः स्वार्थे णिचि लोटि मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपमिदम्।

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्य॥५॥

पदपाठः- अङ्गिरःऽभिः। आ। गहि। यज्ञियेभिः। यम। वैरूपैः। इह। मादयस्व। विवस्वन्तम्। हुवे। यः। पिता। ते। अस्मिन्। यज्ञे। बर्हिषि। आ। निऽसद्य॥५॥

अन्वयः- यम! वैरूपैः यज्ञियेभिः अङ्गिरोभिः गोत्रज यज्ञवित् इह आगाहि, मादयस्व। यः ते पिता विवस्वन्तं हुवे अस्मिन् यज्ञे वर्हिषि आ निषद्य।

व्याख्या- हे यम, वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ। आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षयतु।

सरलार्थः- हे यम विरूपर्षेः पुत्रः यज्ञविद् अङ्गरागणैः सह इदं यज्ञस्थानम् आगत्य आनन्दं करोतु। यः विवस्वान् तव पिता तम् आह्वयामि, स अत्र आगत्य अस्मिन् यज्ञे कुशानाम् उपरि उपवेशनं करोतु।

व्याकरणम्-

- वैरूपैः- सहार्थे तृतीया।
- विवस्वन्तम्- विवस्वत्शब्दस्य द्वितीयायाः एकवचने रूपमिदम्।
- हुवे- ह्वे-धातोः आत्मनेपदिनः लटि उत्तमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।
- निषद्य- निपूर्वकसद्-धातोः ल्यपि रूपमिदम्।

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम॥६॥

पदपाठः- अङ्गिरसः। नः। पितरः। नवऽग्वाः। अथर्वाणः। भृगवः। सोम्यासः। तेषाम्। वयम्। सुऽमतौ। यज्ञियानाम्। अपि। भद्रे। सौमनसे। स्याम॥६॥

अन्वयः- अङ्गिरसः अथर्वाणः भृगवः नवग्वाः नः पितरः सोम्यास्यः। तेषाम् यज्ञियानाम् सुमतौ अपि सौमनसे भद्रे वयं स्याम।

व्याख्या- अङ्गिरसः अङ्गिरोनामका अथर्वाणः अथर्वनामका भृगवः भृगुनामकाश्च नः अस्माकं पितरो नवग्वाः अभिनवगमनयुक्ता यद्वा नूतनवत् प्रीतिजनका इत्यर्थः। ते च सोम्यासः। सोममर्हन्तीति

सोम्याः। यज्ञियानां यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम। अपि च सौमनसे भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम।

सरलार्थः- अङ्गरसः, अथर्वाणः, भृगवः, नवग्वाः अस्माकं पितरः सोमरसस्य अधिकारिणः। वयं यथा यज्ञार्हाणां शोभनबुद्धौ प्रसन्नचित्ते कल्याणे च उषितुं शक्नुमः।

व्याकरणम्-

- नवग्वाः- नवभिः गूः गमनं येषां ते नवग्वाः।
- भृगवः- भृगुशब्दस्य प्रथमायाः बहुवचने रूपमिदम्।
- सुमतौ- सु शोभना मतिः, तस्याम्।
- सौमनसे- सुमनसः भाव इति तस्येदम् इति अण्प्रत्यये सप्तम्याः एकवचने रूपमिदम्।

प्रेहि॒ प्रेहि॑ प॒थिभिः॑ पू॒र्व्येभि॒र्यत्रा॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ प॒रेयुः॑।
उ॒भा राजा॑ना स्व॒धया॒ मद॑न्ता य॒मं प॑श्यासि॒ वरु॑णं च दे॒वम्॥७॥

पदपाठः- **प्र। इ॒हि॒। प्र। इ॒हि॒। प॒थिऽभिः॑। पू॒र्व्येभिः॑। यत्र॑। नः॒। पूर्वे॑। पि॒तरः॑। प॒रा॒ऽई॒युः॑। उ॒भा।**
राजा॑ना। स्व॒धया॑। मद॑न्ता। य॒मम्। प॒श्या॒सि॒। वरु॑णम्। च॒। दे॒वम्॥७॥

अन्वयः- यत्र नः पूर्वे पितरः परेयुः पूर्व्येभिः पिथिभिः प्रेहि प्रेहि। स्वधया मदन्तौ उभा राजाना यमम् च देवम् वरुणम् पश्यसि।त्रिक॑द्रुकेभिः पतति॒ षळु॒र्वीरे॑कमिद्बृहत्। त्रि॒ष्टुब्गा॑य॒त्री छंदां॑सि॒ सर्वा॒ ता य॒म आहि॑ता॥१६॥

व्याख्या- सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे प्रेहीत्याद्याः पञ्चर्चैस्तृतीयावर्जता होत्रा शंसनीयाः। सूत्रतञ्च प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत् (आ०श्रौ० ६.१०.१९)इति।

यत्र यस्मिन् स्थाने नः अस्माकं पूर्वे पुरातनाः पितरः पितामहादयः परेयुः पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः। अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः। पथिभिः मार्गैर्हे मत्पितस्तत् स्थानं प्रेहि प्रगच्छ, शीघ्रं गच्छ। गत्वा च स्वधया अमृतेनान्नेन मदन्तो तृप्यन्तौ राजानौ उभा उभौ यमं देवं द्योतमानं वरुणं च पश्यामि पश्य।

सरलार्थः- (हे मृत) यत्र अस्माकं पूर्वे पितरः प्रस्थिताः, (त्वमपि) पूर्वस्य मार्गम् आदाय एव शीघ्रं गच्छ, शीघ्रं गच्छ।(तत्र गत्वा त्वं) स्वधाद्वारा आनन्दितयमं देववरुणं च उभयराज्ञः प्रत्यक्षं करिष्यसि।

व्याकरणम्-

- प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिः- मन्त्रस्य प्रथमपादे पकारस्य अनुप्रासः लक्षणीयः।
- पूर्व्येभिः- पूर्वैः कृतम् इति पूर्वशब्दात् यप्रत्यये अकारलोपे भिस ऐसादेशाभावे एत्वे रूपमिदम्।
- उभा राजाना मदन्ता- उभौ राजानौ मदन्तौ, सुपां सुलुक् इत्यादिना आकारादेशः।

- पश्यासि- दृश्-धातोः आशी-अर्थे लेटि मध्यमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन्।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः॥८॥

पदपाठः- सम्। गच्छस्व। पितृऽभिः। सम्। यमेन। इष्टापूर्तेन। परमे। विऽओमन्। हित्वाय।
अवद्यम्। पुनः। अस्तम्। आ। इहि। सम्। गच्छस्व। तन्वा। सुवर्चाः॥८॥

अन्वयः- परमे व्योमन् पितृभिः संगच्छस्व, इष्टपुर्तेन सम् अवद्यम् हित्वाय अस्तम् पुनः एहि। सुवर्चाः तन्वा संगच्छस्व।

व्याख्या- हे मदीय पितः, ततस्त्वं परमे उत्कृष्टे व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः पितृभिः सह संगच्छस्व। इष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलेन सङ्गच्छस्व। तत इष्टापूर्तेन संगम्य अवदां पापं हित्वाय परित्यज्य अस्तं विमानाख्यं गृहं पुवरेहि आगच्छ। ततः सूवर्चाः। तृतीयार्थे प्रथमा। सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन तन्वा स्वशरीरेण सङ्गच्छस्व।

सरलार्थः- (हे पितः, त्वं) श्रेष्ठस्वर्गे श्रौतकर्मफलेन किञ्च स्मार्तकर्मफलेन पितृभिः मिलितः भव। पापं परित्यज, पुनः स्वस्य गृहं प्रति गच्छ। शोभनदीप्तशरीरेण मिलितः भव।

व्याकरणम्-

- संगच्छस्व- सम्पूर्वकगम्-धातोः आत्मनेपदिनः रूपमिदम्।
- इष्टापूर्तेन- अत्र इष्टशब्दस्य अर्थः श्रौतयागयज्ञादिः, पूर्तशब्दस्य अर्थः स्मार्त्तजनहितकरं पुण्यकर्म च। इष्टानि पूर्तानि च इष्टापूर्तम्, अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः, तेन।
- हित्वाय- हा-धातोः क्त्वाच्प्रत्यये क्त्वो यक् इति क्त्वा इत्यतस्य यकि आगमे कित्त्वादन्तावयवे रूपमिदम्।
- अस्तम्-अस्-धातोः नपुंसके भावे क्तप्रत्यये रूपमिदम्।
- सुवर्चाः- सु शोभनं वर्चः तेजः यस्य सः सुवर्चाः। सुवर्चस्-शब्दस्य प्रथमायाः एकवचने रूपमिदम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. यमसूक्तस्य कः ऋषिः। किम् छन्दः। का च देवता।
२. प्रवतः इति रूपस्य निष्पत्तिः कुतः।
३. वैवस्वतम् इत्यत्र कस्मिन् विग्रहे कः प्रत्ययः भवति।
४. परेयिवांसम् इत्यस्य का व्युत्पत्तिः।

५. कस्य आयुधं चक्रं वा न विनश्यति।

६. चतुर्थे मन्त्रे अपि शब्दः कस्मिन् अर्थे प्रयुक्तः।

७. रायः इति पदस्य कः अर्थः।

८. जज्ञानाः इति पदस्य व्युत्पत्तिः कुतः।

९. पूर्व्येभिः इति पदस्य व्युत्पत्तिः कुतः।

१०. वैरूपैः इत्यत्र कस्मिन्नर्थे तृतीया।

अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन्।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै॥९॥

पदपाठः- अप। इत। वि। इत। वि। च। सर्पत। अतः। अस्मै। एतम्। पितरः। लोकम्। अक्रन्।
अहःऽभिः। अत्ऽभिः। अक्तुऽभिः। विऽअक्तम्। यमः। ददाति। अवऽसानम्।
अस्मै॥९॥

अन्वयः- अपेत वीत च अतः विसर्पत। पितरः अस्मै एतं लोकम् अक्रुन्। यमः अहोभिः अद्भिः अभुक्तिः अवासनम् व्यक्तम् अस्मै ददाति।

व्याख्या- पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षति अपेत वीत इति। सूत्रितञ्च कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतात इति (आ० गृ ४.२.८) इति।

श्मशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः अतः अस्मात् प्रमृज्यमानदहनस्थानात् अपेत अपगच्छत। वीत विशेषेण गच्छत। वि सर्पत च। इदं ज्ञानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः। पितरः अस्मै, मृतयजमानस्यार्थाय एतं लोकम् इदं दहनस्थानम् अक्रन् यमस्याज्ञया अकुर्वन्। यमोपि अहोभिः दिवसैः अद्भिः अभ्युक्षणोदकैः अक्तभिः रात्रिभिः व्यक्तं सङ्गतम्। शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः। अवसानं दहनस्थानम् अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय ददाति दत्तवान्।

सरलार्थः- (अस्मात् स्थानात् अशुभशक्तिसमूहः) दूरम् अपसरतु, अपसरतु, सम्पूर्णरूपेण प्रस्थानं करोतु। पितरः अस्य(मृतयजमानस्य) कृते एतत् स्थानं स्थापितवन्तः। यमः दिवसेन, रात्र्या, जलेन एतां विश्रामभूमिं शोभयित्वा (मृतस्य) कृते प्रदत्तवान्।

व्याकरणम्-

- अस्मै- तादर्थ्ये निमित्तार्थे वा चतुर्थी।
- अक्रन्- कृ-धातोः लुङि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपमिदम्।
- अहोभिः- अहन्शब्दस्य तृतीयायाः बहुवचने रूपमिदम्।

टिप्पणी

- अद्भिः- अप्शब्दस्य तृतीयायाः बहुवचने रूपमिदम्।
- अक्तुभिः- अक्तुशब्दस्य तृतीयायाः बहुवचने रूपमिदम्।

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा।
अथा पितॄन्त्सुविदत्राँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति॥१०॥

पदपाठः- अति। द्रव। सारमेयौ। श्वानौ। चतुःऽअक्षौ। शबलौ। साधुना। पथा। अथ। पितॄन्।
सुऽविदत्रान्। उप। इहि। यमेन। ये। सधऽमादम्। मदन्ति॥१०॥

अन्वयः- सारमेयौ श्वाग्नौ साधुना पथा अतिद्रव्य, चातुरक्षौ शवलौ। ये यमेन सधमादम् मदन्ति अथ सुविदत्रान् पितृन् उपेहि।

व्याख्या- अनुस्तरण्या वृक्कौ पार्श्वयोराम्रफलाकृती। तावुद्धत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति अति द्रव सारमेयौ इति द्वाभ्याम्। सूत्रितञ्च- वृक्कावुद्धस्य पाण्योरादध्याद् अति द्रव सारमेयौ श्वानाविति (आ०गृ० ४.३.१६) इति।

हे अग्ने, साधुना पथा समीचीनेन मार्गेण श्वानौ उभौ अति द्रव अतिक्रम्य गच्छ। यमसम्बन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः। कादृशौ श्वानौ सारमेयौ। सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी, तस्याः पुत्रौ। चतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं ययोस्तादृशौ। अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं ये पितरो यमेन सधमादं सहर्षं मदन्ति तृप्नुवन्ति तान् सुविदत्रान् सुष्ठुभज्ञान् पितृन् उपेति उपगच्छ।

सरलार्थः- (हे अग्ने) नयनचतुष्टयविशिष्टौ विचित्रवर्णयुक्तौ सरमापुत्रौ कुक्कुरौ समीचीनमार्गे अतिक्रम्य गच्छ। ये यमेन आनन्दिताः सन्तः तृप्ताः अभूवन् तेषां बहुज्ञपितृणां समीपं गच्छ।

व्याकरणम्-

- द्रव- द्रु-धातोः मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपमिदम्।
- सारमेयौ- सरमायाः पुत्रौ इत्यर्थे सरमाशब्दस्य स्त्रीभ्यो ढक् इति ढकि आदिवृद्धौ, ढस्य एयादेशे द्वितीयायाः द्विवचने रूपमिदम्।
- चतुरक्षौ-चत्वारि अक्षीणि ययोः तौ इति बहुव्रीहिसमासः।
- सधमादम्- सहपूर्वकमद्-धातोः णमुल्प्रत्यये रूपमिदम्।

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ।
ताभ्यामेनं परि देहि राजन्त्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि॥११॥

पदपाठः- यौ। ते। श्वानौ। यम। रक्षितारौ। चतुःऽअक्षौ। पथिऽरक्षी इति पथिरक्षी। नृऽचक्षसौ।

ताभ्याम्। एनम्। परि। देहि। राजन्। स्वस्ति। च। अस्मै। अनमीवम्। च। धेहि॥११॥

अन्वयः- राजन् यम ते यौ श्वानौ ताभ्याम् एनम् परदेहि। रक्षितारौ चतुराक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ। अस्मै च अनमीवम् धेहि।

व्याख्या- हे राजन्, हे यम, ते त्वदीयौ यौ श्वानौ विद्येते ताभ्यां श्वभ्यां हे राजन् यम, एनम् प्रेतं परिदेहि रक्षार्थं प्रयच्छ। कीदृशौ श्वानौ रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ। चतुरक्षौ अक्षिचतुष्टययुक्तौ। पथिरक्षो मार्गस्य रक्षकौ। नृचक्षसौ मनुष्यैः ख्याप्यमानौ। श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ प्रख्यापयन्ति। ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा अस्मै प्रेताय स्वस्ति च क्षेममपि अनमीवं च रोगाभावमपि धेहि सम्पादय।

सरलार्थः- हे राजन् यम यौ कुक्कुरौ तव रक्षकौ, नयनचतुष्टयविशिष्टौ, मार्गरक्षकौ, मानवानां द्रष्टारौ, तयोः कुक्कुरयोः समीपम् एनं प्रयच्छ। अस्य मङ्गलं भवतु, एनं रोगहीनं कुरु।

व्याकरणम्-

- पथिरक्षी- पन्थानं रक्षति इति पथिन्, ततः रक्ष-धातोः इन्प्रत्यये प्रथमायाः द्विवचने रूपमिदम्।
- नृचक्षसौ- नृन् चक्षाते इति नृपूर्वकचक्ष-धातोः असुन्प्रत्यये रूपमिदम्।
- स्वस्ति- अत्र अव्ययरूपेण प्रयुक्तः।
- राजन्- राजन्शब्दस्य सम्बोधने प्रथमायाः एकवचने रूपमिदम्।
- धेहि- धाशब्दस्य लोटि मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपमिदम्।

उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम्॥१२॥

पदपाठः- उरुऽनसौ। असुऽतृपौ। उदुम्बलौ। यमस्य। दूतौ। चरतः। जनान्। अनु। तौ।

अस्मभ्यम्। दृशये। सूर्याय। पुनः। दाताम्। असुम्। अद्य। इह। भद्रम्॥१२॥

अन्वयः- यमस्य दूतौ जनान् अनुतरतः उरुनसौ असुतृप्तौ उदुम्वलौ। तौ सूर्याय दृशये अद्य इह अस्मभ्यम् पुनः भद्रम् असुम् दाताम्।

व्याख्या- यमस्य सम्बिन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनान् अनु प्राणिनो लक्षीकृत्य सर्वत्र चरतः। कीदृशौ उरुणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ। असुतृपौ परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ विस्तीर्णबलौ तौ उभौ दूतौ सूर्याय दृश्ये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अद्य अस्मिन् दिने इह कर्मणि भद्रम् असुं समीचीनं प्राणं पुनः अस्मभ्यं दाताम् अदत्ताम्।

सरलार्थः- यमस्य द्वौ दूतौ यौ दीर्घनासिकाविशिष्टौ, अन्यस्य प्राणसंहारे तृप्तौ बलवन्तौ किञ्च तौ मृतमानवस्य पश्चादेव धावति। ते अस्मभ्यं कल्याणकारकप्राणं प्रयच्छन्तु, येन वयं पुनः सूर्यं द्रष्टुं शक्नुमः।

व्याकरणम्-

- उरुणसौ- उरु नासिके ययोः तौ उरुणसौ।
- असुतृपौ- असुभिः तृप्यन्तौ इति असुपूर्वकतृप्-धातोः कप्रत्यये रूपमिदम्।
- उदुम्बलौ- उरु बलं ययोः तौ इति बहुव्रीहिसमासः।
- दाताम्- दा-धातोः लुङि लोटि प्रथमपुरुषस्य द्विवचने रूपमिदम्।

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंङ्कृतः॥१३॥

पदपाठः- यमाय। सोमम्। सुनुत। यमाय। जुहुत। हविः। यमम्। ह। यज्ञः। गच्छति।
अग्निऽदूतः। अरम्ऽकृतः॥१३॥

अन्वयः- यमाय सोमं सुनुत, यमाय हविः जुहुतः अग्निदूतः यज्ञः अरङ्कृतः यमम् ह गच्छति।

व्याख्या- हे ऋत्विजः, यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत लतात्मकं सोममभिषुणुत। तथा (यमाय) यमार्थं हविः जुहुतः। अग्निर्दतो यस्मिन्यज्ञे सोऽयम् अग्निदूतः। अग्नेर्दूतत्वमन्यत्राम्नातम्। अग्निर्देवानां दूत आसीत् (तै.सं २/५/८/५) इति। अरङ्कृतः बहुभिर्द्रव्यैरलङ्कारऋपैर्युक्तः। तादृशो यज्ञो यमं ह यमम्व गच्छति।

सरलार्थः- (हे ऋत्वजः) यमम् उद्दिश्य सोमरसं कुरुत, यमम् उद्दिश्य हविः प्रयच्छत। अग्निः दूतः यस्य स यज्ञः सज्जितः भूत्वा यमस्य समीपमेव गच्छति।

व्याकरणम्-

- यमाय- तादर्थ्ये निमित्तार्थे वा चतुर्थी।
- सुनुत- सुशब्दस्य परस्मैपदिनः लोटि मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमिदम्।
- जुहुता- हु-धातोः लोटि मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमिदम्।
- अग्निदूतः- अग्निः दूतः यस्मिन् सः इति बहुव्रीहिसमासः।
- अरंकृतः- अलंकृतः, रलयोरभेदः, अभिषवादिसंस्कारोऽलंकारः।

यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत।
स नो देवेष्वा यमद्दीर्घमायुः प्र जीवसे॥१४॥

पदपाठः- यमाय। घृतऽवत्। हविः। जुहोत। प्र। च। तिष्ठत। सः। नः। देवेषु। आ। यमत्। दीर्घम्। आयुः। प्र। जीवसे॥१४॥

अन्वयः- यमाय घृतवत् हविः जुहोतः प्र च तिष्ठत। देवेषु सः प्रजीवसे नः दीर्घम् आयुः आयमत्।

व्याख्या- हे ऋत्विजः, सूर्यं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत। प्र च तिष्ठत। यमं यूयमुपतिष्ठध्वञ्च। देवेषु मध्ये स यमो देवः प्रजीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं नः अस्माकं दीर्घमायुः आयमत् प्रयच्छतु।

सरलार्थः- (हे ऋत्विजः) यमम् उद्दिश्य घृतयुक्तं हविः प्रयच्छत किञ्च तस्मै उपस्थिताः भवत। देवेषु स अस्माकं प्रकृष्टस्य दीर्घजीवनस्य च लाभाय परिचालय।

व्याकरणम्-

- घृतवत्- घृतमस्ति अस्य इति घृतशब्दात् मतुप्प्रत्यये रूपमिदम्।
- जुहोत- हु-धातोः लोटि मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमिदम्।
- आ यमत्- आ यम्-धातोः लुङि प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपमिदम्।
- आयुः- अत्र आयुः समधातुजं कर्म।
- जीवसे- जीव्-धातोः तुमर्थे असे जीवसे इति, जीवितुम् इत्यर्थे।

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः॥१५॥

पदपाठः- यमाय। मधुमत्ऽतमम्। राज्ञे। हव्यम्। जुहोतन। इदम्। नमः। ऋषिऽभ्यः। पूर्वऽजेभ्यः। पूर्वेभ्यः। पथिकृत्ऽभ्यः॥१५॥

अन्वयः- राज्ञे यमाय मधुमत्तमम् हव्यम् जुहोतन। पूर्वजेभ्यः ऋषिभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः इदं नमः।

व्याख्या- हे ऋत्विजः, यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं हव्यम् पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत। पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्योऽत एव पूर्वेभ्यः अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः ऋषिभ्यः इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु।

सरलार्थः-राजानं यमम् उद्दिश्य अतीव मधुनः हविषः द्रव्यस्य आहूतिं यच्छ। पूर्वजान् ऋषीन् पूर्वपथिकृतः उद्दिश्य एतत् नमनम्।

व्याकरणम्-

- यमाय- तादर्थ्ये निमित्तार्थे वा चतुर्थी।
- मधुमत्तमम्- मधु अस्ति अस्मिन्निति मधुमत्, अतिशयेन मधुमत् इति तमप्प्रत्यये द्वितीयैकवचने रूपमिदम्।
- जुहोतन- हु-धातोः लोटि मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमिदम्।
- पूर्वजेभ्यः- पूर्वे जातः इति पूर्वजः, तेभ्यः।

त्रिकद्रुकेभिः पतति षळुर्वीरेकमिद्बृहत्।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता॥१६॥

पदपाठः- त्रिऽकद्रुकेभिः। पतति। षट्। उर्वीः। एकम्। इत्। बृहत्। त्रिऽस्तुप्। गायत्री। छन्दांसि। सर्वा। ता। यमे। आऽहिता॥१६॥

अन्वयः- त्रिकद्रुकेषु पतति। षट् उर्वी, एकम् इत् वृहत्, ता सर्वा त्रिष्टुप् गायत्री छन्दांसि यमे आहितो।

व्याख्या- त्रिकुद्रुकेभिः। द्वितीयार्थे तृतीयैषा। त्रिकद्रुकान्। ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते। तान् प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थञ्च पतति यमस्तान् प्राप्नोति। (षट्) षट्संख्याका उर्वीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति। ताश्चोर्व्यः शाखान्तरमन्त्रे समाम्नाताः- षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चापश्चौषधयश्चोर्क् च सूनृता च (आपस्तम्बश्रौ) इति। एकमित् बृहत् महज्जगद्यमश्च प्रतिपालनाय प्राप्नोति। किञ्च यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि छन्दांसि सन्ति सर्वा सर्वाणि (ता) तानि छन्दांसि यमे आहिता आहितानि। ऋत्विग्भिः स्तुतित्वेनावस्थापितानि॥

सरलार्थः- ज्योतिष्टोमादिसोमयागे यमः पततः भवति। षट् भूमयः, बृहद्यागः गायत्र्यादिछन्दांसि च यमे अर्प्यन्ते।

व्याकरणम्-

- उर्वीः- उर्वीशब्दस्य द्वितीयायाः बहुवचने रूपमिदम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. अस्य सूक्तस्य अष्टमे मन्त्रे अस्मै इत्यत्र कस्मिन् अर्थे चतुर्थी।
१२. अक्तुभिः इति कुत्रत्यं रूपम्।
१३. द्रव इति कुत्रत्यं रूपम्।
१४. यमाय इति कस्मिन् अर्थे चतुर्थी भवति।
१५. जीवसे इत्यस्य कोऽर्थः।

१६. पूर्वजेभ्यः इत्यस्य विग्रहं लिखत।

११.२) यमस्वरूपम्

ऋग्वेदस्य देवतागोष्ठीसु यमस्य महत् स्थानं वर्तते। ऋग्वेदस्य त्रिषु सूक्तेषु तद्विषयिणी कथा उपलभ्यते (१०/१३५.१५४)। तद्विहायापि यमस्य तद्भगिन्याश्च कथोपकथनयुतम् अपरम् एकं सूक्तम् अस्ति। तस्य सूक्तस्य नाम 'यमयमीसंवादसूक्तम्' (१०.१०)। वरुण-बृहस्पति-अग्निप्रभृतिभिः देवैः सहापि तस्य स्तुतिः बहुत्र मन्त्रेषु समुपलभ्यते। निरुक्तकारः यास्कः तदीये निरुक्तशास्त्रे यमशब्दस्य व्युत्पत्तिं करोति - 'यमो गच्छतीति सतः'(१०.१९) इति। अत्र यमशब्दः उपरमार्थकाद् यम्धातोः कर्तरि निष्पन्नः। तस्य अर्थः यः प्राणिनः उपरमयति अर्थात् यः प्राणिनां प्राणविच्युतिं करोति इति। निरुक्ते यमशब्देन पुनः अग्निदेवः उच्यते। तथा च निरुक्तं- 'अग्निरपि यम उच्यते'(१०.१२) इति। तत्र यम्धातोः प्रदानरूपः अर्थः अस्ति। यच्छति प्रयच्छति कामान् स्तोतृभ्यः इति यमः। परलोकतत्त्वविषये मृत्योः अमोघताविषये मृत्युपरवर्तिजीवनविषये च ज्ञानं यमसूक्तात् समुपलभ्यते। यमशब्दस्य यमजरूपः अर्थः अपि अस्ति। तत्र यमयमीपदद्वयेन विवस्वत्सरण्वोः संगमेन जातं यमजापत्यद्वयं गृह्यते।

ऋग्वेदे यमः मृत्युरिति नाम्ना मृत्योः अधिष्ठातृदेवरूपेण स्तूयते। मृतस्य आत्मनः सः शरीरप्रदायकः। मृत्योः अनन्तरं सर्वैः जनैः तत्समीपं गन्तव्यम् एव भवति। तथाहि आम्नातं- 'सङ्गमनं जनानाम्' (१०.१४.१) इति। सः अस्माकं पूर्वपुरुषः, मृत्योः परं यः अमृतलोकस्य पन्थानं प्रथमं ज्ञातवान्- 'यमो नो गातुं प्रथमो विवेद' (१०.१४.२)इति। तत्र गत्वा च सः प्रेतलोकस्य अधिपतिः सञ्जातः। स एव मृत्योः परं जनानां कृते आश्रयं निर्दिशति। तथाहि आम्नातं- 'यमो ददात्यवसानम् अस्मै' (१०.१४.९) इति। मृत्योः परं जनानां कृते तैः यत्स्थानम् आश्रयरूपेण निर्दिश्यते तत्र पिशाचादयः अशुभशक्तयः अनिष्टविधानाय असमर्थाः भवन्ति। तस्य स्वकीयं वासस्थानं स्वर्लोकः।

वैदिकमन्त्रेषु सः वैवस्वत इत्युच्यते। निरुक्ते बृहद्देवतायां च सः विवस्वत्सरण्वोः पुत्रः इति ईदृशम् उपाख्यानं लभ्यते। सरमावंशीयौ श्वानौ तस्य दूतौ। श्वानौ च नेत्रचतुष्टयोपेतौ। तयोः नासिके विस्तृते, वर्णः च विचित्रः। मृतः जनः येन पथा गच्छति तस्मिन् पथि तौ रक्षिणौ भवतः। तथाहि आम्नातं- 'पथिरक्षी' (१०.१४.११) इति। श्वानौ एतौ यथा मृतस्य जनस्य क्षतिं विधातुं समर्थौ न भवेतां तदर्थं वैदिकैः ऋषिभिः प्रार्थना क्रियते। तथाहि आम्नातं- 'ताभ्याम् एनं परि देहि राजन् स्वस्ति चास्मै अननीतं धेहि' (१०.१४.१२) इति। अन्ये च कौशिककपोतादयः अपि तस्य दूताः। (१०.१६५.४) इति।

ऋग्वेदमन्त्रेषु सः सर्वत्र राजन् इति सम्बोध्यते। सः जनानां प्रभुः। अतः मन्त्रेषु सः 'विश्पतिः' इति उच्यते। मृतजनः स्वर्गलोकं प्राप्य वरुणेन सह यमराजम् अपि आनन्दोपभोगरतं पश्यति। तथाहि आम्नातं- 'उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यसि वरुणं च देवम्' (१०.१४.९) इति। सोमपायी इति नाम्ना अपि केषुचित् मन्त्रेषु सः स्तुतः। अस्माकं पूर्वपुरुषैः सह एकत्र उपविश्य सः सोमपानं करोति। तथाहि आम्नातं- 'यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः' (१०.१३५.१) इति।

सर्वेषां सुकर्मणां दुष्कर्मणां च सः साक्षीभूतः। देवत्वं प्राप्नुवद्भिः पितृदेवैः सह तस्य घनिष्ठः योगः। अग्निदेवेन सहापि तस्य मित्रता। अग्निः भवति यमस्य पुरोहितः। यमः इन्दो-ईरानीदेवः इत्यपि श्रूयते लोके, यतो हि ईरानीधर्मग्रन्थभूतायाम् आवेस्तायां तस्य यमस्य नाम पृथक्तया लभ्यते।

ऋषिभिः प्राकृतिकशक्तेः यमस्य सृष्टिः इति न कल्पिता अपि तु, मृतानाम् अधिष्ठातृदेवरूपेण यमस्य कल्पना कृता। यमसूक्ते यमः एव प्रथमं मरणशीलः इति उक्तम्, स एव मृत्योः द्वारं प्रथमम् अतिक्रान्तवान्। मृतानां कृते च पथाम् अनुसन्धानं स एव कृतवान्। तथाहि आम्नातं- 'परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपश्पशानम्' (१०.१४.१) इति।

यमयमी इति एतयोः यमजभ्रात्रोः मेलनेन एव मनुष्याणाम् उत्पत्तिः इति या कथा श्रूयते सा अमूला एव। यमसूक्ते अपि तस्य समर्थनं नास्ति। भारतीयाः कदापि तथाविधं न चिन्तयन्ति। अपि तु संयमधनः यमः स्वभगिनीम् अस्मात् निन्द्यकर्मपाशात् मोचयितुम् आशीर्वादं ददाति। येन सा कामवेगात् शान्ता मुक्ता च बभूव। अन्ते च लज्जिता यमी स्वभ्रातुः यमस्य पादयोः पतति क्षमां च याचते कथा। येन रक्षितः संयमधनो यमः रक्षिता च भारतीया संस्कृतिः इति शम्।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे विद्यमानस्य यमसूक्तस्य षोडशानाः मन्त्राणां मूलविषयः साररूपेण कथ्यते। राज्ञः यमस्य हविषा अर्चणाय यजमानं कथयति। स विवस्वतः पुत्रः किञ्च मृतजनानां मेलनस्थानम्। यमः एव अस्माकं गमनीयस्य मार्गस्य ज्ञाता। यान् देवाः संवर्धयन्ति किञ्च देवान् ये संवर्धयन्ति, (एषु) केचित् स्वाहाद्वारा अन्ये च स्वधाद्वारा (हव्यदानेन) आनन्दिताः भवन्ति। ततः यमम् उद्दिश्य कुशे उपवेशनाय उच्यते। ततः यमं, यज्ञार्हं, विविधरूपयुक्तान् अङ्गरानामकान् पितृगणान् यज्ञस्थाने आगमनाय उच्यते। अङ्गिरानामकानाम्, अथर्वानामकानां, भृगुनामकानाम्, अस्माकं पितृगणानाम् आगमनाय उच्यते। तेषां शुभचिन्तने वयं यथा स्थातुं शक्नुमः एवं प्रार्थ्यते। ततः मृतयजमानं प्रति उच्यते अनादिकालप्रवृत्तेन येन मार्गेण वयं पूर्वजाः यत् स्थानं गताः, त्वमपि तेन मार्गेण गच्छ। ततः पितरं तेषां पूर्वजैः सह मेलनाय प्रार्थितम्। ततः अशुभशक्तिसमूहानाम् अपसरणाय उच्यते। तत नयनचतुष्टयविशिष्टस्य कुक्कुरस्य वर्णनं विद्यमानम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. यमसूक्तस्य सारं लिखत।
२. यमस्य वर्णनं समन्त्रं कुरुत।
३. अङ्गिरोभिरा... इति मन्त्रं व्याख्यात।
४. परेयिवांसम्... इति मन्त्रं व्याख्यात।

५. यौ ते श्वानौ... इति मन्त्रं व्याख्यात।

६. त्रिकद्रुकेभिः... इति मन्त्रं व्याख्यात।

७. यमाय सोमम्... इति मन्त्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरकूटः-१

१. यमः वैवस्वतः ऋषिः। देवता – यमः, आङ्गिरः पित्रथर्वभृगुसोमाः , लिङ्गोक्तदेवताः पितरः वा श्वानौ। छन्दः – त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, बृहती च छन्दांसि।

२. प्रोपसर्गात् 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति स्वार्थे वतिप्रत्यये रूपमिदम्।

३. विवस्वतः अपत्यं पुमान् इति विग्रहे अण्प्रत्यये द्वितीयायाः एकवचने रूपमिदम्

४. परापूर्वक-इण्-धातोः क्वसुप्रत्यये द्वितीयायाः एकवचने रूपमिदम्।

५. पूष्णः पोषकस्य देवस्य चक्रम् आयुधं न विनश्यति।

६. ईषदर्थे।

७. धनम्।

८. जन्-धातोः कानच्प्रत्यये प्रथमायाः बहुवचने रूपमिदम्।

९. पूर्वैः कृतम् इति पूर्वशब्दात् यप्रत्यये अकारलोपे भिस ऐसादेशाभावे एत्वे रूपमिदम्।

१०. सहार्थे तृतीया।

उत्तरकूटः-२

११. तादर्थ्ये निमित्तार्थे वा।

१२. अक्तुशब्दस्य तृतीयायाः बहुवचने रूपमिदम्।

१३. द्रु-धातोः मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपमिदम्।

१४. तादर्थ्ये निमित्तार्थे वा।

१५. जीवितुम् इत्यर्थे।

१६. पूर्वजेभ्यः- पूर्वे जातः इति पूर्वजः, तेभ्यः।

॥ इति एकादशः पाठः ॥
